

Видатний український вчений-правознавець В.І. Прокопенко та його наукова спадщина

так і на теренах колишнього СРСР. І сьогодні дослідники трудового права та права соціального забезпечення із вдячністю згадують видатного

вченого, мудрого товариша, колегу, вчителя, небайдужу Людину, патріота своєї Батьківщини.

Дробот Ж. А.

*к. ю. н., доцент кафедри державно-правових дисциплін
Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького*

ПАМ'ЯТІ МУДРОГО ВЧИТЕЛЯ

10 років поспіль, 20 липня 2002 року перестало битися серце чудової людини, знаного фахівця у сфері трудового права та права соціального забезпечення, Володимира Івановича Прокопенка.

У його біографії відобразилась ціла епоха покоління. Проїшов війну – був учасником Великої Вітчизняної війни, учасником бойових дій. Після війни, закінчивши Київську юридичну школу при Міністерстві юстиції УРСР, а вже потім юридичний факультет Київського університету, працював народним суддею, заступником голови Київського обласного суду в цивільних справах. Накопичений досвід життя та практичної діяльності дає бажання для зайняття науковою діяльністю, результатом якої став захист кандидатської дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук на тему «Особливості судового встановлення юридичних фактів».

Після захисту дисертації Володимир Іванович працює старшим викладачем, доцентом, професором, завідувачим кафедри трудового права і соціального забезпечення Київського університету імені Т.Г. Шевченка; завідувачим кафедри Черкаського інституту управління, професором Черкаського університету імені Б. Хмельницького.

Трудова діяльність Володимира Івановича стала відображенням його наукової діяльності, яка багато років була присвячена питанням трудового права та права соціального забезпечення. Основними науковими віхами стали публікації та праці у сфері трудового права, зокрема: «Трудове право» (1966 р.), «Предмет трудового права» (1968 р.), «Основные принципы трудового права» (1969 р.), «Трудовой договор і трудові правовідносини» (1971 р.), «Комітет профспілки: права і обов'язки» (1975 р.), «Правовые отношения комитета профсоюза с администрацией социалистического предприятия» (1977 р.), захист

докторської дисертації з питань трудового права у 1983 році на тему «Правові відносини комітета профспілки і адміністрації соціалістичного підприємства», «Материальная ответственность рабочих и служащих за ущерб, причиненный предприятию, учреждению, организации» (1983 р.), «Предмет трудового права України» (1994 р.), «Порядок прийняття і звільнення з роботи» (1996 р.), «Прийом на роботу та звільнення» (1996 р.), «Практикум з трудового права України» (1999 р.) тощо.

Науковий спадок Володимира Івановича охоплює також підготовку і видання посібників та підручників з трудового права, по яким багато сьогоденних юристів вивчали трудове право. Серед них навчальний посібник по трудовому праву (1974 р.), підручник для юридичних навчальних закладів (1975 р.), навчальні посібники, видані у 1979 р., 1981 р., 1984 р.

Багато часу та зусиль Володимир Іванович віддав написанню та підготовці відомого підручника «Трудове право України», який побачив світ у трьох виданнях: 1998, 2000 та 2002 роках. Результатом цієї праці стало те, що перше видання підручника відзначено премією в номінації «Юридичний підручник» за підсумками щорічного Всеукраїнського конкурсу «Юрист року» на краще професійне досягнення та на краще юридичне видання 1998/99 рр.; а третє видання підручника, який побачив світ вже після смерті його автора, був рекомендований Міністерством освіти і науки України як підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів.

Наукове надбання В. І. Прокопенка охоплює і діяльність по підготовці науково-практичних коментарів до Цивільного процесуального кодексу України та Кодексу законів про працю України. Так, останні роки свого життя Володимир Іванович присвятив підготовці науково-практичного коментаря Кодексу законів

про працю України авторським колективом вчених фахівців в області трудового права, керівником якого він був. Цей коментар побачив світ у 2003 р., вже після смерті керівника авторського колективу.

Займаючись питаннями трудового права, Володимир Іванович не обмежувався підготовкою та випуском підручників, коментарів, тощо, але й готував публікації, присвячені проблемам трудового права. Такі публікації стали великою трибуною, яка просуває справу відкритості суспільства і захисту прав громадян у сфері праці. Він активно співпрацює з журналами «Радянське право», «Проблеми правознавства», «Право України», газетою «Юридичний вісник України» тощо. Одна з останніх таких публікацій у газеті «Юридичний вісник України» у червні 2002 р. під назвою «Домовленість» при припиненні трудових відносин отримала номінацію «За актуальну публікацію у галузі трудового права», а її автор визнаний кращим автором-лауреатом 2002 року редакцією «Юридичного вісника України» у січні 2003 р., коли Володимир Іванович вже пішов у небуття.

Наукові здобутки В. І. Прокопенка пов'язані з його невтомною працею на теренах української юридичної науки. Усе своє життя, до останнього дня, він працює, роздумує над проблемами, які постають перед юридичною наукою, окремими галузями права, пропонує своє бачення вирішення проблемних питань.

Володимир Іванович прожив 75 років. Усе своє свідоме життя він присвятив не тільки служінню юридичної науки, але й людям. Працюючи суддею, зустрічався і допомагав вирішувати життєві проблеми; викладаючи у вищих навчальних закладах, вчить молодь добру і справедливості, служінню закону. Він дав дорогу в життя та науку не одному десятку своїх учнів, послідовників, які і сьогодні з великою повагою та вдячністю згадують свого мудрого ВЧИТЕЛЯ, наставника, людину з великою душею, невтомного розказчика, спілкування з яким залишається скарбом усього нашого життя.

Сьогодні з нами немає нашого вчителя, але він залишився в наших серцях, думках, в своїх наукових працях, роздумах. Володимир Іванович залишається в нашій пам'яті, пам'яті своїх учнів та послідовників.

Кульбашна О.А.

*старший викладач кафедри інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін
Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького*

СЛОВО ПРО ВЧИТЕЛЯ

Учням, колегам Володимира Івановича Прокопенка, тим, хто особисто був знайомий з ним, пощастило мати перед очима приклад мудрої людини, наставника, Вчителя з великої літери. Багатогранність таланту Прокопенка В.І. проявилася у численних рисах його особистості. Осільки лише невелика частка останніх.

Учений. Перший в незалежній Україні курс лекцій з трудового права [1], а трохи згодом видання «Трудове право» [2], рекомендоване Міністерством освіти і науки як підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів, який витримав кілька перевидань, науково-практичний коментар до Кодексу законів про працю України, монографія «Правовые отношения комитета профсоюза с администрацией социального предприятия» [3], а також по-

над сотню інших наукових праць – становлять вагомий внесок у розвиток вітчизняної науки трудового права.

Провідник наукової етики. Володимир Іванович з глибокою повагою ставився до колег-науковців незалежно від щабелю наукової кар'єри, на який вони встигли зійти. Він готовий був дискутувати і з відомим професором, і з початківцем-аспірантом, і зі студентом. Діалог був конструктивний, на рівних, виважений і коректний. Він умів поставити запитання опоненту настільки майстерно, що одразу ставала зрозумілою очікувана відповідь. Це майже завжди був саме той висновок, до якого власне і схилився Володимир Іванович.

До Прокопенка В.І. часто направляли автореферати дисертацій, які він уважно редагував,

робив слухні зауваження, давав щирі поради. Він завжди повторював: «Критикую того, кому хочу допомогти». У питаннях наукової етики він схожий з іншим видатним вченим, колегою по юридичному факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка професором Матвеевим Геннадієм Костянтинівичем, який говорив «Мені сумно не тоді, коли мене критикують, а тоді, коли не помічають»[1, 7]

Лектор. Кожна лекція Володимира Івановича була неповторною, оригінальною, добре спланованою. Незважаючи на великий досвід викладання, він завжди мав із собою Кодекс законів про працю і нотатки, в яких містився своєрідний макет викладення матеріалу. Він, як здавалося, без найменших зусиль умів захопити увагу аудиторії і викликати одночасно і повагу до себе, і любов до свого предмета, який глибоко знав сам і умів його нюанси донести до будь-якого кола слухачів: від студента юридичного факультету до професора-учасника наукового симпозиуму чи судді, адвоката, прокурора, які зверталися до Прокопенка В.І. за практичною порадою.

Педагог. Студенти сприймали Володимира Івановича з глибокою повагою не лише за його фахові знання, але й за вимогливе і справедливе ставлення до них самих. Його зауваження ніколи не висловлювалися у формі повчання, а мали вияв дружньої поради старшої, досвідченої людини, шанованого ветерана Великої Вітчизняної війни. До речі, про останнє він не дуже любив згадувати, бо вважав її гуманітарною трагедією.

Професор Прокопенко В.І. завжди ділився з молодими викладачами секретами своєї педагогічної майстерності, якої набув не завдяки спеціальній підготовці у педагогічному ВНЗ, а завдяки вродженій інтелігентності, спостережливості, а можливо, і суддівському досвіду, який неминуче пов'язаний зі спілкуванням із різними людьми.

Науковий керівник. Репутація Прокопенка Володимира Івановича як керівника кандидатською дисертацією, консультанта докторською була надзвичайною. Якщо він погоджувався бути науковим керівником, це було своєрідною запорукою майбутнього успішного захисту. Він прискіпливо ставився до вибору теми дослідження: по-дружньому радив, аргументовано переконував, і в жодному разі ніколи не примушував. Він бачив наперед, кому потрібна «корочка», а хто у перспективі принесе користь вітчизняній на-

уці. З гіркотою згадував перших, і без кінця міг говорити про досягнення других.

Інтелігент. Володимир Іванович був взірцем кращих людських якостей, еталоном поведінки для колег, студентів, усіх оточуючих. Етика інтелігентного спілкування була гармонійно йому притаманна: дружнє привітання з посмішкою, потисканням руки, уважне ставлення до монологу співрозмовника. Тактовні міркування або ввічлива стриманість свідчили про його особисте ставлення до людини – не більше і не менше.

Володимир Іванович був гостинною людиною: до себе до дому він запрошував і колег по роботі, і аспірантів, і науковців, які приїздили на наукові зібрання до столиці з інших міст, включаючи і з республік колишнього Союзу. Дружина Володимира Івановича, Надія Йосипівна, знаючи про цю рису, уміла пригостити і простими їствами і кулінарними шедеврами. Теплі стосунки між подружжям неможливо було приховати, і це викликало відчуття затишку, невимушеної атмосфери спілкування в гостях у Прокопенків. Саме тут виникали сміливі наукові ідеї, точилися відверті дискусії, які в подальшому мали вияв у наукових працях їх учасників.

Володимир Іванович Прокопенко у пам'яті – це світла людина і видатний науковець.

ЛІТЕРАТУРА

1. Прокопенко В. Трудове право: [курс лекцій для студентів юрид. вузів та факультетів] / В. Прокопенко. – К.: Вентурі, 1996. – 224 с.;
2. Прокопенко В. Трудове право: підручник. Видання третє, перероб. та доповн. / В. Прокопенко. – Х.: Консум, 2002. – 528 с.;
3. Кодекс законів про працю України: Науково-практичний коментар. Керівн. автор. колект.: доктор юридичних наук, професор В.І. Прокопенко. – Х.: Консум, 2003. – 832 с.;
4. Прокопенко В. Правовые отношения комитета профсоюза с администрацией социалистического предприятия. – Киев: Вища школа, 1977. – 255 с.;
5. Матвеев Г. К. Выбране / Г.К. Матвеев: упоряд. В.І. Кисіль. – К.: Україна, 2008. – 600 с.

РОЗДІЛ II

ЗАГАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ, ІСТОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

Амелькина Е.В.

аспірантка кафедри уголовного права и процесса НИУ «БелГУ»

АКСИОЛОГИЧЕСКИЙ ПОДХОД В ПРАВЕ И ЕГО РАЗВИТИЕ

Ценностно-смысловые проблематика в науке всегда остаётся актуальной независимо от области научного поиска.

В последнее время в научных исследованиях нередким стало применение аксиологического подхода к праву как важному компоненту человеческой культуры[11, С. 63]. Такой подход к сущности правовых явлений можно считать относительно новым только собственно для юристов, поскольку в культурологии право достаточно причисляется к объектам культуры или культурным благам. Среди сторонников этой позиции можно назвать таких учёных, как Г. Риккерт, А. Вебер, М. Вебер, П.А. Сорокин, а из современных отечественных культурологов – Б.С. Ерасов[9, С. 113; 9, С. 71, 567, 573].

Нам представляется, что обозначенная тенденция, несомненно, должна быть отмечена положительно, в силу того, что подобное построение научного анализа правовых явлений способствует более глубокому их пониманию. Кроме того, точное формулирование категории «культурные ценности» невозможно без учёта плюрализма и вариативности взглядов на её содержание.

Если мы обратимся к культурологии, то обнаружим множество определений понятий «культура» и культурная ценность. В широком смысле под культурной ценностью понимается «система жизненно важных для человека и общества объектов, состояний, потребностей, целей, на основе которых осуществляется регуляция человеческой жизнедеятельности»[21, С. 223]. В узком же смысле рассматриваемое понятие трактуется как «совокупность культурных достижений, представленных наиболее значимыми произведениями искусства, литературы, теориями, нор-

мами права и морали, научными и техническими открытиями, изобретениями, архитектурными сооружениями и т.п., отмеченными их высокой ролью в жизни общества»[21, С. 223].

Так, под ценностью в философии понимается «то, что чувства людей диктуют признать стоящим над всем и к чему можно стремиться, созерцать, относиться с уважением, признанием, почтением»[19, С. 507]. Философия как наука, руководствуется в большей степени чувственным восприятием и относит определения «ценности» к внутреннему пониманию человека. Подобный подход неприемлем для целей уголовного законодательства, так как вполне возможно, что то, что будет являться ценностью для одного человека, вовсе не обязательно будет являться таковою для другого.

Употребление понятия «ценность» в специально-юридическом смысле изначально справедливо будет отнести к И. Канту, который интерпретировал его как то, что имеет значение долженствования и свободы. Подобная трактовка в сочетании с категорическими императивами преломлялась через призму морали и права.

В дальнейшем Р.Г. Лотце, В. Виндельбанд и др. развили представления о нормативно-регулятивной значимости ценностей не только в нравственной сфере, но и в области науки, искусства, культуры в целом. Виндельбанд, например, рассматривал ценности как нормы культуры и, помимо ценностей истины, добра и красоты, признавал такие ценности-блага человеческой культуры, как искусство, религия, наука и право[10, С.53].

Если же говорить о российской правовой науке, то, необходимо отметить, что одними из

первых, кто попытался исследовать культурологические аспекты права, были учёные, занимающиеся проблематикой становления и развития традиционных правовых систем стран Азии и Африки. Первым же, наверное, кто решился озаглавить своё исследование соответствующим образом, был М.А. Супатаев[15]. Кроме того, например, В.Н. Кудрявцев в криминологическом плане рассматривает детерминированность преступности состоянием духовной культуры общества[8]. Таким образом, можно констатировать тот факт, что в последние годы в отечественной юриспруденции получил признание культурологический подход к праву, что, в свою очередь, привело к усложнению представлений о правовой культуре.

Сложность задачи для любого исследователя, обращающегося к проблеме правовой культуры, состоит, прежде всего, в определении базового понятия, поскольку культура является настолько многообразным феноменом, что практически любая попытка дать универсальную дефиницию заведомо вызывает множество обоснованных возражений. Надо согласиться с мнением, что «сегодня в сфере гуманитарных наук, наверное, трудно найти явление, которое породило бы такое обилие самых противоречивых толкований и концепций, как культура»[12, С. 495].

Достаточно очевидно, что анализ и систематизация понятий культуры не выступают для нас в качестве принципиального вопроса, однако в контексте предлагаемой темы интерес представляет связь культуры и права. В этом смысле следует обратить внимание именно на ценностно-нормативные аспекты культуры. Так, в одном из определений указывается, что к явлениям культуры относится и «совокупность социальных норм, законов, обычаев, традиций»[3, С. 24].

В западной социофилософии господствует весьма близкая трактовка. Американский антрополог Э. Таткор, в частности, полагает, что культура «в широком этнографическом смысле складывается в своём целом из знаний, верований, искусства, нравственности, законов, обычаев и привычек, усвоенных человеком как членом общества»[6, С. 45].

Правовая культура, представляя собой сегмент духовной культуры общества, вместе с тем, выполняет роль, своеобразного моста, перекинутого от культуры к праву, поскольку во-

площает в себе его ценностно-нормативное содержание. До относительно недавнего времени в отечественной юриспруденции проблематика правовой культуры ограничивалась в основном её личностными аспектами. Однако в последнее время наблюдается тенденция, развивающаяся в двух направлениях. Одно из них связано с «возвращением к истокам» и поиском культурно-правовой самоидентификации российского общества. Представителями этого направления являются, в частности, Н.М. Азаркин и В.Н. Синюков[1].

Другое направление тенденции познания сущности правовой культуры вытекает из «широкого» понимания культуры. К примеру, А.В. Поляков связывает правовую культуру с правовой средой обитания людей, включающей «все правовые ценности (духовные и материальные), способы и типы восприятия этих ценностей, а также деятельность по их созданию, пользованию и реализации»[13, С. 311].

В.К. Бабаев же, в свою очередь, полагает, что «правовая культура раскрывает качественную сторону правовой системы, уровень её развития»[13, С. 96]. Близкой позиции придерживается и Л.Н. Гранат, в трактовке которой правовая культура – это «качественное состояние правовой жизни общества, выражающееся в достигнутом уровне совершенства правовых актов, правоприменительной деятельности, правосознания и правового развития личности»[16, С. 188].

Подводя некий промежуточный итог изложенному, можно констатировать, что сущность правовой культуры заключается в её способности быть своеобразным «индикатором» состояния правовой сферы определённого этносоциального организма, будь то государство или этнос, не имеющий государственности. Однако, правовая культура конкретного общества намного сложнее любых выстроенных для неё схем. Особенно это верно для России – страны полиэтнической и многоконфессиональной, где невозможны единый эталон отношения к праву и единый стандарт правового поведения.

Мы полагаем, для права в самом широком смысле понятие «культурной ценности» выступает краеугольным камнем, в связи с тем, что признание и закрепление той или иной иерархии объектов, состояний, потребностей, целей приоритетными по сравнению с остальными (представляющими большую

ценность), влечёт соответствующее построение структуры и системы материального права. Нарушение принципа системности права ведёт к объективной нежизнеспособности отдельных норм и неэффективности законодательства в целом. Особое значение соблюдение принципа системности имеет и, в том числе, для уголовного закона.

В научной литературе обоснованно и справедливо указывается на то обстоятельство, что дабы отвечать своему назначению, законодательство в целом и его отрасли обязаны соответствовать положениям Конституции РФ. В противном случае, несоблюдение этого требования приводит к негативным последствиям, как в законотворческом процессе, так и в правоприменительной практике[5, С. 107 – 112].

Однако мы полагаем, что недостатки российского законодательства (кроме уже обозначенных причин) детерминируются, не в последнюю очередь, коллизиями в области правовой системы, выражающимися в неполной имплементации отдельных институтов, в то время как в данном вопросе необходим интегративный подход.

Научно необоснованная, неподготовленная на законодательном уровне рецепция международно-правовых норм, в частности в сфере охраны культурных ценностей, приводит к неостребованности закреплённых Уголовным кодексом РФ составов, посвящённых посягательствам на культурные ценности.

Так, Л. Клебанов указывает на несоответствие данных официальной статистики по делам, возбуждаемым по ст. 190 УК РФ, согласно которой в период с 1997 по 2007 гг. не было зарегистрировано и десятка таких преступлений, и проведёнными научными исследованиями, что говорит о высокой латентности подобных преступлений[7, С. 25].

Проблема эффективности правореализации непосредственно связана с качеством правотворческой деятельности, и на первый взгляд эта корреляция кажется доминирующей. Но не стоит упускать из вида то обстоятельство, что даже самый идеальный с точки зрения юридической техники закон не гарантирует его столь же идеального исполнения. Реальное бытие правовой нормы обусловлено взаимодействием множества «культурных ситуаций», многоплановым влиянием этнокультурных факторов, в том числе правовых обычаев, традиций, правосознания и т.д.

Исследователь Скворцова Ю.В. акцентирует внимание на процессе развития и становления правовой системы в России и выделяет особенности его протекания за период с X по XIX вв. Последние заключаются в следующем:

Высокая защита общих интересов в ущерб личным притязаниям индивида, его правам и интересам.

Слабость личностного и правового начала в культуре вообще.

Широкое распространение неправовых регуляторов в обществе.

Отрицательное отношение православной религии к фундаментальным устоям общества.

Подчинённость права государству и высокая степень присутствия последнего в общественной жизни[14].

Мы полагаем справедливо говорить о том, что этнокультурная самобытность накладывает особый отпечаток на весь механизм реализации права. Так, С.С. Алексеев, отмечает, что большая часть юридических новаций в России «во многом остаётся в области внешних форм и, в определённой мере влияя на жизнь общества, всё же в основном проскальзывают по поверхности социально-экономической и политической жизни... Реальная жизнь, в сущности, продолжает идти по своим «византийским» законам»[2, С. 191 – 192].

Необходимо заметить также, что в центре всей проблематики правовой культуры оказываются в первую очередь вопросы, относимые к сфере действия преимущественно уголовного права, будь то смертная казнь, трансплантация органов и тканей, эвтаназия, терроризм или работорговля. В силу чего «именно уголовное право отождествляется в общественном сознании с правом вообще»[18, С. 7].

Кроме того, возможно выделить ещё один момент, указывающий на доминирование уголовно-правовых аспектов в комплексе явлений, относимых к правовой культуре. Речь идет о связи уголовного права с внутренним миром человека. Так, А.А. Тер-Акопов пишет о духовности как объекте уголовно-правовой охраны и духовно-нравственном содержании уголовного закона[17, С. 418, 446 - 447.].

Однако следует обратить особое внимание на то, что уголовное право имеет своим предметом область в основном именно противоправного, запрещённого законом поведения. В связи

с этим возникает вопрос о том, можно ли относить такие явления к сфере правовой культуры. Думается, что следует согласиться с соображениями, высказанными А.П. Семитко, который предлагает в содержание правовой культуры включать уровень развития как положительных, так и отрицательных правовых явлений, и Г.В. Щелочникова, считающего, что «правовая культура включает в себя не только правоотношение как систему общественных отношений, регулируемых правом, и право как систему норм, но и правосознание, то есть систему правового отношения всей правовой действительности, сами правовые институты, а также правовое поведение (деятельность), как правомерное, так и противоправное» [20, С. 55 - 56].

Учитывая изложенное, следует сделать некоторые выводы по вопросу соотношения права и культуры в «широком» смысле.

Прежде всего, как было отмечено ранее, специфика российской правовой культуры, в силу ряда причин заключается в преобладании уголовно-правовых идей, взглядов и представлений в последней. При этом в сферу правовой культуры должно включаться, наряду с другими правовыми явлениями, определяемое правосознанием юридически значимое поведение – как правомерное, так и противоправное.

Кроме того, право, являясь культурной ценностью, по принципу обратной связи, призвано охранять и оберегать культурное достояние народов Российской Федерации и в этом смысле культура выступает в качестве одной из сфер правового регулирования.

ЛИТЕРАТУРА

1. Азаркин Н.М. История юридической мысли в России: Курс лекций. – М., 1999; Синюков В.Н. Российская правовая система. – Саратов, 1994; 2. Алексеев С.С. Восхождение к праву. Поиски и решения. – М.: Норма, 2001; 3. Введение в культурологию. В 3 т. – М., 1995. – Т. 1; 4. Ерасов Б.С. Социальная культурология. – М.: Аспект-Пресс, 1994; 5. Журавлёв М., Журавлёва Е. Системность законодательства как условие обеспечения законности в борьбе с преступностью // Уголовное право. – 2009. – № 6; 6. Ионин Л.Г. Социология культуры. – М.: Логос, 1996; 7. Клебанов Л. Время и место невозвращения на территорию России предметов художественного, исторического и археологического достояния // Уголовное право. –

2009. – № 4; 8. Кудрявцев В.Н. Преступность и нравы переходного общества. – М.: Гардарика, 2004; 9. Культурология XX век. Антология. – М.: Юрист, 1995; 10. Нерсесянц В.С. Философия права: Учебник для вузов. – М.: Норма, 2005; 11. Нерсесянц В.С., Муровцев Г.И. Право и культура. – М.: РУДН, 2002; 12. Общая теория права: Курс лекций / Под ред. В.К. Бабаева. Н. Новгород, 1993; 13. Поляков А.В. Общая теория права: Курс лекций. – СПб.: Юридический центр-Пресс, 2001; 14. Скворцова Ю.В. Исторические аспекты развития правовой системы в России // История государства и права. – 2010. – № 12; 15. Супатаев М.А. Культурология и право. – М., 1998; 16. Теория права и государства / Под ред. В.В. Лазарева. – М., 1996; 17. Тер-Акопов А.А. Преступление и проблемы нефизической причинности в уголовном праве. – М.: Юркнига, 2003; 18. Философия уголовного права / Сост., ред. и вступ. ст. д-ра юрид. наук, проф. Ю.В. Голика. – СПб.: Юридический центр-Пресс, 2004; 19. Философский энциклопедический словарь. – М., 2006; 20. Щелочников Г.В. Правовая культура: сущность, проблемы формирования // В кн.: Преступность и культура общества. – М., 1998; 21. Энциклопедический словарь по культурологии. – М., 1997.